

Joodse burgers in Nijmegen: onteigening en rechtsherstel

Historische vraag en onderzoeksopdracht

Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft de Duitse bezetter in heel Nederland naar schatting tienduizend Joodse panden geroofd. Recent hebben onderzoeksjournalisten en historici aangetoond dat een twintigtal gemeenten – tegen de uitdrukkelijke waarschuwing van de Nederlandse regering in Londen in – zelf panden kochten en zo profiteerden van de ontrechting van Joodse burgers. Ook hebben sommige gemeenten na de bevrijding alsnog gemeentelijke belastingen en erfpacht gevorderd voor de laatste oorlogsjaren, zonder oog voor het bijzondere slachtofferschap van hun Joodse burgers die uit onderduik of kampen terugkeerden of, in de meeste gevallen, van hun nabestaanden. In talrijke gevallen waren deze berooide overlevenden door de kosten bij het rechtsherstel gedwongen om het teruggegeven vastgoed direct onder waarde weer te verkopen: onrecht op onrecht.

Voor het zogenaamde ‘rechtsherstel’, de teruggaaf van het geroofde bezit aan de rechtmatige Joodse eigenaren, werden na de bevrijding nationale instellingen in het leven geroepen. Vaak duurde de zoektocht naar mogelijke erfgenamen van de vele in de kampen vermoorde Joodse Nederlanders nog jaren. Uiteindelijk werden in de overgrote meerderheid van de gevallen wel een erfgenaam gevonden en vond rechtsherstel plaats. Maar bij honderden panden in heel Nederland ook niet. Niet zelden werd het rechtsherstel pas eind jaren veertig of begin jaren vijftig afgerond. De gemeente was hierin geen partij, tenzij de gemeente zelf een pand had gekocht van de bezetter of gehuurd van de oorlogskoper.

In het afgelopen jaar heeft een team van historici van de Radboud Universiteit in opdracht van gemeente Nijmegen onderzoek gedaan naar de onteigening van huizen van Joodse burgers in Nijmegen, het rechtsherstel en de rol van de gemeente hierin.

Nijmegen

Nijmegen was in mei 1940 een van de eerste Nederlandse gemeenten die bezet werden. Anti-Joodse maatregelen leidden ook in Nijmegen tot de deportatie (eind 1942 en begin 1943) en vermoording van de Joodse inwoners. Met name de razzia van 17 november 1942, nu herdacht in het Huis van de Nijmeegse Geschiedenis, is berucht.

De gemeenteraad was midden 1941 door de bezetter ontbonden. De burgemeester bleef over als eenhoofdig bestuur. De katholieke burgemeester Joseph Steinweg van Nijmegen moest samenwerken met de bezettingsinstanties. Net als elke spreekwoordelijke ‘burgemeester in oorlogstijd’ stond hij voortdurend voor de keuze tussen de weigering om aan anti-Joodse en andere nazi-maatregelen mee te werken en de zekerheid dat hij dan vervangen zou worden door een bereidwillige NSB’er. In mei 1942 trad Steinweg onder druk van de bezetter af. Zijn waarnemer werd in februari 1943 vervangen door de nationaalsocialist Marius van Lokhorst en locoburgemeester Harmanus Hondius.

Al eerder tijdens de bezettingsjaren verloor de burgemeester veel van zijn zeggenschap over gemeenteambtenaren en politieagenten. Zeker de politie kreeg steeds vaker ook rechtstreeks van de bezetter instructies en nazi-gezinde ambtenaren waren in de positie om de lijn van de bezetter te volgen ongeacht de instructies van een burgemeester.

Op 22 februari 1944 trof een geallieerd bombardement de binnenstad van Nijmegen, met honderden slachtoffers. De bevrijding van de stad in september 1944 veroorzaakten nog meer slachtoffers onder de burgerbevolking en materiële schade. Door de frontpositie van Nijmegen na het mislukken van operatie Market Garden viel de stad van september 1944 tot april 1945 onder het Militair Gezag.

Nijmegen: onteigening en rechtsherstel

Lokaal onderzoek heeft laten zien dat de bezetter in Nijmegen bijna driehonderd Joodse panden heeft geroofd. Slechts een honderdtal daarvan werden in de Duitse administratie van de zogenaamde 'Verkaufsbücher' als verkocht geregistreerd. Deels waren de onteigende panden in een slechte toestand en in februari 1944 werd een flink aantal panden door de bommen weggevaagd. Bovendien wilden oorlogskopers en andere betrokkenen zoals notarissen en hypotheekverstrekkers vanwege de opmars van de geallieerden vanaf D-Day en de landing in Normandië hun vingers niet meer branden aan de verboden doorverkoop van Joods vastgoed.

Voor ons onderzoek was ook al bekend dat de rooforganisaties van de bezetter de gemeente Nijmegen in de oorlog Joodse panden te koop hebben aangeboden. Voor het eerst gebeurde dit met drie panden in de buurt van de Stevenskerk in februari 1942, toen deze panden net door de Duitsers 'in beheer' waren genomen. Burgemeester Steinweg ging niet in op het aanbod. In de notulen vonden we: 'besluit aangehouden'.

In mei 1943 deed de bezetter aan gemeente Nijmegen, inmiddels onder NSB-burgemeester Lokhorst, een nieuw aanbod – een twintigtal panden, allemaal opnieuw in het centrum van de stad. In 1944 kwam hier op initiatief van de gemeente nog een pand aan de Wolfskuilseweg bij. Een aantal andere panden was door het bombardement van februari verwoest. Het stadsbestuur besloot om tot aankoop over te gaan en deed zelfs een aanbetsaling voor een aantal panden. Dit gebeurde luttele dagen voor de bevrijding van de stad op 20 september 1944. De aankoop is dan ook niet meer afgerond, niet in de Duitse administratie of in het kadaster opgenomen. Het nieuwe stadsbestuur heeft nog wel geprobeerd om de aanbetsaling terug te vorderen uit de in beslag genomen tegoeden van de bezetter toen deze betaling enkele jaren later boven tafel kwam bij de reconstructie van de gemeentefinanciën.

Aanpak

De bedoelde meerwaarde van het wetenschappelijke opdrachtonderzoek aan de Radboud Universiteit was de systematische en onpartijdige analyse van de meest relevante archieven vanuit de centrale vragen naar de rol van gemeente Nijmegen in onteigening en teruggaaf (rechtsherstel).

Deze meerwaarde werd versterkt door de omstandigheid dat hetzelfde team voor gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland een onderzoeksrapport heeft geschreven: Tien rapporten met dezelfde vragen, archieven en aanpak. Dit stelt ons in staat om vast te stellen in welke opzichten Nijmegen een uitzondering vormde of juist aansloot bij een algemener beeld.

Uitgangspunt tijdens het onderzoek was het geven van belastbare antwoorden op de gestelde vragen en het neerzetten van een representatief beeld, beide gestaafd door archiefdocumenten en historische kennis. Dit betekende dat andere vormen van onrecht zoals de roof van inboedels, de huur van Joodse panden door en voor hogere gemeentefunctionarissen of het verlies van huurwoningen buiten beschouwing bleven.

De archieven bij het Regionaal Archief Nijmegen, het Gelders Archief, het NIOD in Amsterdam en het Nationaal Archief die direct of indirect aan deze vragen raken zijn veel talrijker en omvangrijker dan men zou verwachten. Van kadaster tot politiearchieven, van de Commissaris van de Provincie tot de Raad voor het Rechtsherstel. Ook wat dat betreft ligt de waarde van dit opdrachtonderzoek in de vergelijkbaarheid en de door de opdrachtgever gekozen vragen, niet in de aanvulling van de bestaande documentatie van onrecht aangedaan aan Joodse burgers van Nijmegen.

Bevindingen

Voor Nijmegen hebben we het rechtsherstel voor een vijftigtal panden (van bijna driehonderd geroofde) gereconstrueerd. Daarbij kregen de panden die de gemeente had willen kopen speciale aandacht. Net als voor andere gemeenten concludeerden we dat rechtsherstel de algemene regel was – meestal door teruggaaf, in uitzonderlijke gevallen door bevestiging van de oorlogskoop tegen betaling. Ook in Nijmegen gaven de archieven in enkele gevallen geen uitsluitsel over de vraag of wel of geen rechtsherstel had plaatsgevonden of leek het erop dat de oorlogskoper ermee weggekomen is. Gemeente Nijmegen had in deze vaak ingewikkelde en slepende onderhandelingen tussen nationale instellingen voor rechtsherstel, nabestaanden en oorlogskopers part noch deel.

Het naoorlogse verhaal van de ongeveer twintig panden in Nijmegen die de gemeente had willen kopen, is ingewikkelder. In enkele gevallen werden panden eerst teruggegeven in het kader van het rechtsherstel. Vervolgens werden ze enkele jaren later alsnog door de gemeente gekocht. Dit is niet verrassend: Ook in 1943 had de gemeente de panden willen kopen omdat ze in de weg stonden bij de geplande verbetering van het stratenplan van de stad. Het ging niet om kapitale panden voor gemeentefunctionarissen, zoals dat soms in andere steden gebeurd was. Deze stedenbouwkundige plannen golden ook na de oorlog nog. Los daarvan staat de aankoop door de gemeente van de synagoge met bijbehorende gebouwen aan de Gerard Noodtstraat en de begraafplaats in de jaren zestig en zeventig.

Een tiental panden in het gebombardeerde deel van het stadscentrum werd in 1949 door de Nederlandse overheid onteigend. Het onteigenen van hele straten en wijken na de oorlog diende de wederopbouw. Dit gebeurde niet alleen in Nijmegen, maar ook in andere steden

met massieve schade aan de woonbebouwing door oorlogshandelingen zoals Rotterdam, Den Helder, Nijverdal en Arnhem. Voor Joodse eigenaren die hun woonbezit eerst door de Duitse roof hadden verloren en daarna door het oorlogsgeweld, was deze legale 'onteigening' zeker nog bitterder dan voor hun niet-Joodse burens. Ze werden allen gecompenseerd volgens dezelfde regels van de wederopbouw.

Rechtsherstel betekende dat gedaan werd alsof de oorlogskoop nooit had plaatsgevonden en alsof de Joodse huisbezitter altijd eigenaar van het pand was gebleven. Alles wat in de tussentijd was gebeurd, moest dus worden 'teruggedraaid'. In de meeste gevallen kreeg rechtsherstel de vorm van een 'minnelijke schikking' tussen de rechtmatig eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper. Hierin werden op een manier die voor ons nu bevreemdend is – alsof het de gewoonste zaak van de wereld was – kosten en baten uit de tussenliggende jaren tegen elkaar afgezet: huurinkomsten, onderhoudskosten, (gemeentelijke en andere) belastingaanslagen en hypotheek.

In Den Haag en Amsterdam heeft de gemeente na de bevrijding bovendien actie ondernomen om voor de vele honderden onteigende Joodse panden alsnog gemeentebelastingen en/of erfpacht te innen. In veel gevallen hadden oorlogskopers en Duitse roofinstanties die belastingen in de laatste jaren van de bezetting niet betaald. Deze 'naheffingen' en eventuele boetes belandden nu bij hun Joodse slachtoffers.

In Nijmegen hebben we in de archieven geen enkel bewijs gevonden voor dergelijke naheffingen. En dat hoewel de gemeentelijke archieven op dit punt vollediger zijn dan voor veel andere gemeenten. Dit bevestigt het beeld dat we hebben uit het onderzoek voor tientallen andere gemeenten. Het ging buiten de Randstad steeds om een beperkt aantal panden en een belastingaanslag van een paar gulden. Zelfs als een gemeente zonder morele bezwaren naheffingen zou hebben overwogen (waarvoor geen aanwijzingen zijn), sprak een eenvoudige kosten-batenanalyse daartegen.

Kortom, op één punt was Nijmegen een uitzondering: de bijna-aankoop van een tiental panden in de laatste dagen van de bezetting. NSB-burgemeester Lokhorst handelde hiermee willens en wetens tegen de richtlijnen van de Nederlandse regering in ballingschap. Enkele dagen na dit besluit ontvluchtte hij de stad. Ook sommige andere onderzochte gemeenten buiten de Randstad kochten een of enkele panden van de bezetter. Meestal gebeurde dit na de vervanging van de burgemeester door een NSB'er.

Geen uitzondering, maar de herhaling van bekende patronen geldt voor veel andere aspecten van de omgang met de Joodse inwoners door gemeente Nijmegen. Het Nijmeegse gemeentebestuur, de gemeentediensten en de politie werkten mee aan de anti-Joodse maatregelen van de bezetter. Van het apart registreren van Joodse inwoners tot het leeghalen van de huizen en woningen van gedeporteerden. Verzet hiertegen, zoals door de burgemeester van Zaandam in de Februaristaking, was een grote uitzondering in Nederland. Na de bevrijding getuigde de houding van gemeente Nijmegen tegenover Joodse teruggekeerden en nabestaanden van weinig medeleven of erkenning van het bijzondere Joodse slachtofferschap. Van coulantie of bijzondere steun of aandacht zijn ons nauwelijks voorbeelden bekend – niet in Nijmegen en niet in de omliggende provincies. Als de berichtgeving in de regionale kranten een graadmeter is van de publieke opinie in de eerste

jaren na de bevrijding, was ook de gemiddelde Nederlander weinig begaan met het lot van de Joodse medeburgers.

Ter afsluiting

De eerste taak van de historicus is het vaststellen en reconstrueren van feiten uit het verleden aan de hand van archiefdocumenten. Daarna volgt het ontdekken van patronen in deze historische feiten. En het begrijpelijk maken van het handelen van mensen en instellingen voor de achtergrond van die tijd. Het begrijpelijk maken hoe burgemeesters of gemeenten destijds handelden vanuit de denkbeelden of omstandigheden van die tijd, wil ook niet zeggen dat de historicus als persoon dit handelen goedkeurt.

Een historicus is opgeleid om zulke historische oordelen te vellen, maar heeft geen zeggenschap waar het morele oordelen vanuit het heden betreft. We mogen een persoon driekwart eeuw geleden niet zondermeer meten aan de maatstaven van 2022. Dat ontslaat ons omgekeerd niet van de plicht om dat, wat destijds misschien formeel rechtens was, nu als onrecht te benoemen.

Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel
Radboud Universiteit Nijmegen, nov. 2022

<https://www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/>